

บทที่ ๔

การพิจารณาธาตุในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธศาสนาได้กล่าวระบุถึงธาตุไว้มากมายหลายมิติ ในจำนวนของธาตุเหล่านั้น แท้ที่จริงแล้วธาตุไม่สามารถเห็นได้ด้วยตาเนื้อ แต่เห็นด้วยตาใน คือตาปัญญา จัดว่าเป็นธาตุระดับปรมาตม แต่จะอย่างไรก็ตามการปรากฏตัวของธาตุที่เราเห็นได้โดยประจักษ์นั้น คงอธิบายได้เฉพาะธาตุ ๔ เพราะปรากฏเป็นรูปธรรม เป็นสารประกอบขึ้น และมีหลักฐานข้อมูลเพียงพอต่อการทำความเข้าใจ แท้ที่จริงแล้วธาตุ ๔ โดยคุณสมบัติแล้วเป็นธาตุปรมาตมเป็นนามธรรม ตาเนื้อไม่สามารถเห็นได้ แต่เมื่อประกอบกันขึ้นหนาแน่นโดยกระบวนการทางเคมีชีวภาพ ทางกายภาพ กลายเป็นของหยาบเป็นรูปวัตถุหรือร่างกาย การปรากฏตัวของธาตุจะปรากฏได้โดยอาศัยสมุฏฐานคือที่ตั้งของธาตุทั้ง ๔ ในบทนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นการศึกษาไว้ดังนี้

๔.๑ พิจารณาธาตุในฐานะที่เป็นอุปกรณ์เครื่องมือ

๔.๒ พิจารณาธาตุที่มาในพระสูตรต้นตปิฎก

๔.๓ พิจารณาธาตุที่มาในพระอภิธรรมปิฎก

๔.๔ อานิสงส์ของการศึกษารอบรู้เรื่องธาตุ

๔.๕ สรุปท้ายบท

๔.๑ พิจารณาธาตุในฐานะเป็นอุปกรณ์เครื่องมือ

ธาตุนำมาเป็นเครื่องมือในทางศาสนาเพื่อใช้ในการฝึกฝนจิตใจพัฒนาตน ใช้ฝึกจิตให้เกิดสมาธิก็คือ สิ่งที่เราเอามาให้จิตกำหนดเพื่อบังคับให้จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวชนิดแน่วแน่อยู่กับสิ่งนี้ได้มั่นคง เรียกโดยรวมว่า “กรรมฐาน” ซึ่งหมายถึงที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญภาวนา หรืออุปกรณ์ที่ใช้ในการอบรมจิต ช่วยให้จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว อย่างสม่ำเสมอและถูกต้อง ไม่ฟุ้งซ่านสับสนไปในอารมณ์อื่น ธาตุจึงจัดว่าเป็นอุบายหรือกลวิธีเหนี่ยวนำให้เกิดสมาธิจิตที่เป็นสมาธินั้น เกิดจากอารมณ์นิสสมาณ พะธาดูอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ (สมถภาวนา)^๑ในพุทธศาสนาได้แบ่งกรรมฐานเป็น ๒ อย่าง คือ

๑) สมถกรรมฐาน คือ อุบายวิธียังนิรณธรรมทั้งหลายให้สงบระงับโดยวิธีเพ่งอารมณ์ (อารมณ์นิสสมาณ) รูปมาน ๔ อรูปมาน ๔= สมาบัติ ๘ หลุดพ้นด้วยเจตวิมุตติ

---

^๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๓/๔๔๙.

๒) วิปัสสนากรรมฐาน คือ กระบวนการทำงานของจิตที่ประกอบไปด้วยสติสัมปชัญญะ จนเห็นสภาวธรรมตามเป็นจริงโดยประจักษ์ด้วยปัญญาอันชอบอย่างไร (ลักษณะขณูปนิสสมาณ) เพ่งพิจารณา รูปนาม ชันธ ๕ จนเห็นเป็นเพียงสภาวธรรมตามธรรมชาติหลุดพ้นด้วย ปัญญาวิมุตติ เมื่อธาตุถูกนำมาแบ่งกระจายในรูปแบบบทบาทหน้าที่หรือคุณสมบัติที่ละเอียดปลีกย่อย ก็จะมีวิธีการของการนำธาตุไปใช้ที่หลากหลายวิธีสำหรับกรรมฐาน จึงไม่แปลกใจว่าทำไม สมถกรรมฐานจึงมีถึง ๔๐ วิธีในคัมภีร์อรรถกถาและปกรณ์ได้รวบรวมมาแสดงกรรมฐานไว้ โดยแบ่งออกเป็น ๗ หมวด คือ ๒ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อาหारेปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุวักขณ ๑ อรูปกรรมฐาน ๔

อสุภะ เป็นการเพ่งพิจารณาสภาพของธาตุที่เป็นอวัยวะในร่างกายเป็นของไม่งาม

กสิณ คือการเพ่งธาตุดิน เพ่งธาตุน้ำ เพ่งธาตุไฟ เพ่งธาตุลม เพ่งสีแดง เพ่งช่องว่าง^๓

อาหारेปฏิกูลสัญญา คือการพิจารณาธาตุที่เป็นอาหารว่าเป็นสิ่งปฏิกูล

จตุธาตุวักขณ คือการพิจารณาปัจจัย ๔ เป็นเพียงสภาวะธาตุตามธรรมชาติ

การปรากฏตัวของธาตุจะปรากฏได้โดยอาศัย สมุฏฐานคือที่ตั้งของธาตุทั้ง ๔ ธาตุทางกายภาพเป็นรูปวัตถุหรือร่างกาย การปรากฏตัวของธาตุ จะปรากฏได้โดยอาศัย สมุฏฐานคือที่ตั้งของธาตุ ๔ ที่เป็นส่วนประกอบหรือโครงสร้างของร่างกาย

๑) ปฐวีสมุฏฐาน ธาตุดินเป็นที่ตั้งอาศัยให้อวัยวะปรากฏออก จำแนกเป็น ๒๐ อย่าง คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ พังผืด ตับ ม้าม ปอด ไส้ใหญ่ ไส้เล็ก อาหารเก่า อาหารใหม่

๒) อาโปสมุฏฐาน ธาตุน้ำเป็นที่ตั้งอาศัยให้อวัยวะปรากฏออก จำแนกเป็น ๑๒ อย่าง คือ น้ำดี เสลด หนอง โลหิต เหงื่อ มันทัน น้ำตา น้ำเหลือง น้ำลาย น้ำมูก น้ำรินหล่อข้อ น้ำมูตร

๓) เตโชสมุฏฐาน ธาตุไฟมีลักษณะร้อน และลักษณะเย็น เป็นที่ตั้งที่อาศัยลักษณะปรากฏออก จำแนกเป็น ๔ อย่าง คือ ไฟยังกายให้อบอุ่น ไฟยังกายให้เราร้อน ไฟยังกายให้แค้นรำคร่า ไฟธาตุสำหรับย่อยอาหาร

^๒ ส.สหา.อ.(ไทย) ๑/-/๗๕/๙๕.

^๓ พระพรหมคุณากรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๒๙-๒๓๐.

ความรู้ความเข้าใจในเรื่องธาตุ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับธาตุนี้ค่อยไปจึง ทำให้เกิดความสำคัญผิติดมันถ้อมันเอาธาตุตามธรรมชาตินั้นๆ มาเป็นเรา มาเป็นของเรา การศึกษาเรื่องธาตุจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง เพื่อที่เราจะได้เข้าใจว่าสิ่งต่างๆทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นสิ่งมีชีวิต และไม่มีชีวิตล้วนแต่เกิดจากการที่ธาตุทั้งหลายที่มารวมตัวประกอบกัน ตามสัดส่วนที่แตกต่างกันเหมาะสมแก่สิ่งนั้นๆ จึงปรากฏผลคือคุณสมบัติที่แตกต่างกันของสิ่งนั้นๆ ซึ่งมีหลากหลายชนิดในโลก เมื่อถึงคราวที่ธาตุต่างๆเหล่านั้น แยกแยกกระจายจัดกระจายออกจากกัน ตามกฎอิทัปปัจจยตา เราต้องรู้เท่าทันกฎของธรรมชาตินั้นด้วย กล่าวคือกฎของการเปลี่ยนแปลง หรือกฎของไตรลักษณ์

พระพุทธศาสนาจึงได้นำธาตุมาพิจารณา โดยเฉพาะอย่างยิ่งธาตุ ๖ สังขารร่างกายชีวิตจิตใจของคนเรานี้ถูกประกอบเป็นโครงสร้างมาจาก ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ ธาตุวิญญาณซึ่งจะต้องเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ พระบรมศาสดาตรัสไว้ใจความตอนหนึ่งว่า เราตถาคตจะบังเกิดขึ้นก็ตาม จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมชาตุนั้นย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา^๕ คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดาแห่งธรรมชาตุนั้น คือสิ่งปรุงแต่งทั้งปวงไม่เที่ยง สิ่งทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา และที่สำคัญ คือกฎอหิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้ จึงเกิดขึ้น คือเมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ สิ่งนี้ จึงดับไปของธาตุทั้งปวงปกติธาตุทั้ง ๔ ก็เป็นเพียงธาตุตามธรรมชาติแต่เป็นสสารเมื่อได้รับองค์ประกอบที่เหมาะสม ถูกนำไปเป็นเครื่องมือแห่งธรรมะ ประโยชน์และคุณค่าย่อมเกิดขึ้นตามลักษณะของการนำไปใช้งาน

พระบรมศาสดา ทรงหยั่งรู้ถึงจิตนิสัยของบุคคล จึงได้นำธาตุทั้ง ๔ มาเป็นเครื่องมือในการสอน เพื่อขจัดขัดเกลากิเลสซึ่งเปรียบเสมือนเขม่าไฟจับเกาะกระจกเป็นฝ้ามัวให้หลุดลอกออกไป หรือให้เบาบางลง เพื่อให้หายหรือสะดวกต่อการปฏิบัติธรรม และดำรงอยู่ในสังคม จริตของคนนั้นมีแตกต่างกันถึง ๖ ประเภท คือ รากะจิริต โทสะจิริต โมหะจิริต สัทธาจิริต วิตถจิริต พุทธิจิริต^๕ ธาตุทั้ง ๔ เมื่อนำมาใช้ประกอบการปฏิบัติธรรมะจะปรากฏในหลายลักษณะ เช่น ธาตุถูกแสดงในฐานะที่เป็นอวัยวะภายในร่างกาย และธาตุภายนอกถูกจัดไว้ในฐานะที่เป็นอาหาร เป็นวัตถุเครื่องใช้ เป็นปัจจัย ๔ ดังจะเห็นได้จากการปฏิบัติธรรมที่ต้องเลือกวิถีกรรมฐานให้เหมาะกับจริตนิสัยของแต่ละบุคคล เช่นกรณีดังต่อไปนี้

๑. รากะจิริต ผู้มีรากะจิริต หนักไปในทางรักสวยรักงาม แก่ด้วยการเพ่งอสุระ กายคตาสติ จตุฐาตุวัฏฐาน

๒. โทสะจิริต ผู้มีโทสะเป็นเจ้าเรือน หนักไปในทางใจร้อน หงุดหงิดง่าย แก่ด้วยพรหมวิหารธรรมและกสิณ

๓. โมหะจิริต ผู้มีโมหะจิริต หนักไปในทางงมงาย ตี้อารมณ์ได้ด้วยเหตุผล และอานาปานสติ

๔. สัทธาจิริต ผู้มีสัทธาจิริต หนักไปในทางเชื่อง่ายซาบซึ้ง แก่ด้วยอบรมด้วยเหตุผล

๕. พุทธิจิริต ผู้มีปัญญาามีเหตุผล หนักไปในทางใช้ความคิด ส่งเสริมให้พิจารณาไตรลักษณ์ มีจตุฐาตุวัฏฐานเป็นต้น

^๕ ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔., อ.ง.ติ.ก.(ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^๕ ป.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐.

๖. วิตกจริต ผู้มีวิตกจริต หากไปในทางเลื่อมใส มักจะฟังชาน แก้วด้วยการฟังกลืน และเจริญอานาปานสติ^๖ (ในแต่ละจิตย่อมมีจิตอื่น ๆ แฝงอยู่ตามมากตามน้อยคละเคล้ากันไป) การที่จะทำให้บุคคลทั่วไปเข้าใจความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นเรื่องที่ยาก และต้องใช้เวลาในการฝึกฝน การที่โลกของเราสับสนวุ่นวายทุกยุคสมัย ก็เพราะว่าคนทั่วไปไม่มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องของธาตุเลย จึงทำให้ไม่มีความรู้ความเข้าใจว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีอะไรเที่ยงแท้แน่นอน ต่างก็เกิดขึ้น ตั้งอยู่และเสื่อมสลายไปในที่สุด หากว่าคนเราได้ศึกษาในเรื่องของธาตุนี้อย่างถูกต้องจนเข้าใจได้ว่าสรรพสิ่งทั้งปวงมาจากธาตุ ไม่มีอะไรสักอย่างที่เที่ยงแท้แน่นอนแปรปรวนอยู่เนื่องนิยต์ และรู้ถึงขนาดที่ว่า สรรพสิ่งทั้งปวง หรือสภาวะธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น

ดังนั้นการศึกษาธาตุในพระพุทธศาสนาเถรวาท มุ่งหมายเพื่อจะให้เรารู้อารมณ์ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ล้วนเป็นเพียงธาตุ มิใช่สัตว์บุคคล ตัวตนเราเขา รูปร่างต่างๆที่เราเห็นด้วยตา เราเห็นเป็นของหยาบๆ ภายนอกกรอบตัวเรา ว่าเป็นก้อน เป็นแท่งทึบ เช่นตึกรามบ้านช่อง รถ เรือ คนสัตว์ ต้นไม้ ก้อนหิน ในมิติที่เราเห็นได้ด้วยตาเนื้อ ว่าเป็นอย่างเป็นอย่างนี้ แต่ตามความเป็นจริง ๆ นั้น มันประกอบไปด้วยหน่วยที่เรียกว่าธาตุมาประชุมรวมกันตามสัดส่วนที่เหมาะสมแล้วเกิดขึ้น อาศัยเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เปลี่ยนแปลงอยู่เป็นนิจ ไม่มีอิทธิพลใดไปบังคับให้เป็นไปอย่างนั้น อย่างนี้ ในมิติอื่นที่ตาเนื้อเราสัมผัสไม่ได้รับรู้ไม่ได้ยังมีอีกมากมาย กว่าที่ตาเราสามารถสัมผัสได้ เช่นเนื้อตัวของคนเราถ้าเอาเครื่องมือเทคโนโลยีทันสมัยมาส่องดู จะเห็นในมิติใหม่ที่ผ่านกล้องขยายกำลังสูงเป็นอีกมิติหนึ่ง ที่เห็นเป็นเนื้อเป็นหนังด้วยตาเนื้อ ก็จะเห็นเป็นช่องเป็นรูปรูพรุน กระดูกขาวโพลน ในอีกมิติหนึ่งซึ่งเราไม่คิดว่าจะมี มิติใหม่ที่เห็นนั้นควรนำเอามาเป็นเครื่องมือพิจารณาอารมณ์กรรมฐานในคนที่มีการจิตได้เป็นอย่างดี

๔.๑.๑ พิจารณาธาตุเพื่อการฝึกฝนอบรมจิต

ธาตุในมิติที่เป็นเครื่องมือในการสอนธรรมะนี้ พระพุทธศาสนาเถรวาทได้เน้นเอา ธาตุ ๔ เป็นหลัก เพราะเป็นธาตุพื้นฐานของธาตุทั้งหมด อีกทั้งง่ายต่อการศึกษาและทำความเข้าใจ ธาตุ ๔ เมื่อนำมาเป็นอุปกรณ์เครื่องมือในการศึกษาฝึกฝนจิตใจ ร่างกายจะถูกนำมาพิจารณาในฐานะเป็นสัญลักษณ์ของธาตุ การพิจารณาร่างกายเป็นวิธีการรูปแบบหนึ่งของการบำเพ็ญเพียรทางจิต ตามหลักสมถกรรมฐาน จัดว่าเป็นแนวปฏิบัติทางสายกลาง เพราะการพิจารณาร่างกาย เป็นการปรับสภาพจิตให้ตรงกับสภาพความเป็นจริง ทำให้เกิดความสงบ เป็นบ่อเกิดแห่งปัญญา วิธีการ

^๖ พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๕๕.

พิจารณาธาตุในร่างกายเพื่อฝึกฝนบำเพ็ญเพียรทางจิตนั้น พระพุทธศาสนาเถรวาทได้มีวิธีพิจารณาโดยหลักปฏิบัติใหญ่ๆ ๖ แนวทางด้วยกัน คือ

๑. การเพ่งธาตุแบบกสิณ
๒. พิจารณาอวัยวะออกเป็นกองๆ
๓. พิจารณาธาตุเป็นอสุภะ
๔. พิจารณาโดยสักว่าเป็นธาตุ
๕. พิจารณาธาตุตามกฎของไตรรัตน์
๖. พิจารณาธาตุเป็นที่ตั้งแห่งโรค

๔.๑.๒ ปฏิบัติโดยวิธีการเพ่งธาตุแบบกสิณ

การเพ่งธาตุเป็นรูปแบบหนึ่งของการทำสมาธิ เรียกว่า ธาตุกสิณ หมายถึง วัตถุธาตุสำหรับการเพ่งเพื่อจงจิตให้เป็นสมาธิ^๗ เป็นวิธีใช้วัตถุธาตุนอกเข้าช่วย โดยวิธี เพ่ง เพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง มี ๑๐ อย่าง รู้ชัดบ่อเกิดแห่งธรรมที่มีกสิณเป็นอารมณ์^๘ จัดกลุ่มได้ ๓ กลุ่ม คือ

๑. ภูตกสิณ ๔ ได้แก่ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ วาโยกสิณ เตโชกสิณ
๒. วรรณกสิณ ๔ ได้แก่ นีลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ
๓. กสิณอื่น ๆ ได้แก่ อาโลกกสิณ อากาศกสิณ^๙

ธาตุกสิณ เป็นการนำธาตุมาเป็นอุปกรณ์ในการเพ่งสมาธิ เน้นมองหาธาตุวัตถุที่อยู่ภายนอกร่างกาย คือดินหมายถึงเอามูลดิน น้ำหมายถึงเอาน้ำดื่มกินได้ ลมก็หมายถึงเอลมที่สัมผัสได้ ไฟก็หมายถึงเอาไฟที่หุงต้มได้จริง ๆ นำมาเป็นอุปกรณ์ให้เกิดสมาธิในรูปแบบการเพ่ง ไม่ได้มุ่งให้พิจารณา กล่าวคือนำ ธาตุนั้น ๆ มาทำสัญลักษณ์ นิมิต्तอุปกรณ์กสิณก่อนเพื่อทำการฝึก กล่าวคือ

- กสิณดิน ใช้ดินสีอรุณมาทำเป็นดวงกลม ทำการเพ่งกำหนดจดจำสีของดิน
- กสิณน้ำ ใช้น้ำใสในขันให้พอเหมาะปากขัน ทำการเพ่งดูภาพของน้ำ
- กสิณลม หมายถึงเอากระแสมพัดสัมผัสส่ายกาย จับเอากการกระทบของลมเป็นนิมิต
- กสิณไฟ หมายถึงเอาเปลวแห่งเทียน ยึดเอามวลแสงไฟหนาแน่นสุดเป็นนิมิต

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๒๙-๒๓๐.

^๘ อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๕/๕๖.

^๙ อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๕/๕๖.

๔.๑.๓ ปฏิบัติโดยวิธีแยกอวัยวะออกเป็นกอง

ในร่างกาย ของคนเรานั้นมีส่วนที่เป็น ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ผสมผสาน ประกอบกันอยู่ การที่จะมองเห็นธาตุในร่างกายของเราได้ชัดเจน ต้องหมั่นพิจารณาโดยแยก อวัยวะร่างกายออกเป็นกอง แบ่งเป็นกลุ่มไปตามลักษณะของธาตุ ดังนี้

๑. แยกพิจารณาว่าเป็นธาตุดิน คือส่วนที่แข็ง เป็นแท่ง เป็นก้อน เป็นชิ้น เป็นอัน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เรียกว่า ตจปัญจกรรมฐานนี้ส่วนหนึ่งเนื้อ เอ็น กระดูก ตับ ไต ฯลฯ นี้ส่วนหนึ่ง

๒. แยกพิจารณาเป็นธาตุน้ำ คือส่วนที่เหลวเอิบอาบ ไหลอยู่ในร่างกายของคนเรา ได้แก่ น้ำเลือด น้ำเหลือง น้ำหนอง น้ำตา น้ำลาย น้ำมูก น้ำดี เหงื่อ ปัสสาวะ ฯลฯ นี้ส่วนหนึ่ง

๓. แยกพิจารณาเป็นธาตุไฟ คือ ส่วนที่ให้ร่างกายอบอุ่น ได้แก่ ไฟธาตุที่กระตุ้นให้ ร่างกายเจริญเติบโต ไฟเผาผลาญให้ร่างกายทรุดโทรม ไฟในการช่วยย่อยอาหาร ช่วยในการปรับ สภาพสมดุลของร่างกาย พิจารณาแยกไว้เป็นส่วนหนึ่ง

๔. แยกพิจารณาเป็นธาตุลม คือ ส่วนที่พัดไปมาอยู่ในร่างกายของเรา ได้แก่ ลมหายใจ เข้า ลมหายใจออก ลมในลำไส้ ลมพัดขึ้นเบื้องสูง ลมพัดลงเบื้องต่ำลมพัดไปทั่วกาย พิจารณาแยก ออกเป็นส่วนหนึ่ง

การพิจารณาให้เห็นว่าอวัยวะร่างกายของคนเราส่วนไหนเป็นธาตุอะไร เป็นการฝึกให้ มองเห็นว่าตัวตนของเรานั้นมิได้มีอยู่จริง เป็นแต่เพียงกองแห่งธาตุ ๔ รวมเกาะยึดผืนกันแน่นเป็น โครงร่างให้เห็นสัมผัสได้ชั่วระยะหนึ่ง อุปมาเหมือนรถ ที่ช่างแยกส่วนประกอบออกไปกองไว้เป็น ส่วน ๆ ตัวรถหายไป ฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง ธรรมะใดในภพนี้ พระบรมศาสดาทรงแสดงไว้ใจความ ตอนหนึ่งว่า คนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ชำแหละโคแบ่งออกเป็นส่วน ๆ แม้ฉันใด โยคีบุคคลก็ฉันนั้น เหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่าในกายนี้มี ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม^{๑๐} เมื่อนายโคฆาตเลี้ยงโคอยู่ก็ดี นำมาสู่ที่ฆ่าก็ดี จูงมาผูกไว้ในที่ฆ่านั้นก็ดี ฆ่าอยู่ก็ดี เห็นโคที่ฆ่าแล้วตายแล้วก็ดี ความสำคัญมันหมายความว่าโคยังไม่สูญหาย ตราบเท่าที่ยังไม่ได้ฆ่าแหละโค นั้นออกเป็นขึ้น ๆ แต่เมื่อเขาฆ่าแหละแบ่งออกแล้ว ความหมายว่าโคย่อมหายไป กลายเป็น ความหมายว่ากองเนื้อ นายโคฆาตย่อมคิดอย่างนี้ว่า เราขายเนื้อ แม้ชนเหล่าอื่นนี้ก็ซื้อเนื้อ

โยคีบุคคลเป็นปุถุชน ผู้มิได้สดับ ย่อมสำคัญมันหมายความว่าบุคคล บุคคลยังไม่หมดสิ้น ไป ตราบเท่าที่ยังมิได้ฆ่าแหละแยกแยะออกเป็นส่วน ๆ แต่เมื่อพิจารณาโดยความเป็นธาตุ

^{๑๐}ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

ความสำคัญนั้นหมายความว่า เป็นตัวเป็นตนเป็นบุคคลก็สิ้นไป^{๑๑} อนัตตาจักไม่ปรากฏ เพราะความเป็นกลุ่มก้อนปิดบังไว้ แต่เมื่อใดสลายความเป็นกลุ่มก้อนออกเสียได้ อนัตตาย่อมปรากฏตามสภาพอันแท้จริง

๔.๑.๔ ปฏิบัติโดยวิธีพิจารณาธาตุเป็นอสุภะ

ธาตุ เมื่อปรากฏเป็นอวัยวะร่างกาย จะมีความเสื่อมสลาย และเปลี่ยนแปลงอยู่เป็นนิจ โดยเฉพาะในกรณีที่เป็นซากศพ จะปรากฏเห็นสภาพการเปลี่ยนแปลงได้ชัดเจน โยคีบุคคลให้ก็น้อมพิจารณากายของตนและผู้อื่นให้เห็นเป็นของไม่งาม^{๑๒} มีแต่ความสกปรกน่าเกลียดน่าสะอิดสะเอียน ให้เห็นว่าความจริงแท้ของสภาพศพที่ปราศจากการตกแต่ง จะช่วยระงับอารมณ์ทางกามารมณ์ได้ ซากศพเป็นตัวแทนแห่งธาตุอวัยวะเมื่อถูกทิ้งไว้ตามธรรมชาติ ย่อมปรากฏความไม่งาม ๑๐ ลักษณะ คือ

๑. อุทฐมาตกะ ลักษณะซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด
๒. วินีลกะ ลักษณะซากศพที่มีสีเขียวคล้ำคลด้วยสีต่างๆ
๓. วิปุลพกะ ลักษณะซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ตามที่แตกปริ
๔. วิจฉิททกะ ลักษณะซากศพที่ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน
๕. วิชายิตกะ ลักษณะซากศพที่ถูกสัตว์เช่นสุนัข แร้ง กากัดกินแล้ว
๖. วิกขิตตกะ ลักษณะซากศพที่กระจุยกระจาย มือและเท้าศีรษะหลุดออกไปข้างๆ
๗. หตวิกขิตตกะ ลักษณะซากศพที่ถูกฟันบ้นทอนเป็นท่อนๆกระจายออกไป
๘. โลहितกะ ลักษณะซากศพที่มีโลหิตไหลอาบเรียบราดอยู่
๙. ปุฬุวะกะ ลักษณะซากศพที่มีหมู่นอนนอนไขคลาคล่ำเต็มไปหมด
๑๐. อัญญิกะ ลักษณะซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่โครงกระดูก

ปฏิบัติโดยวิธีพิจารณาเป็นอสุภะอีกนัยหนึ่ง โบราณจารย์ ท่านให้โยคีบุคคล ถือนาฬิกานิมิตตาการคือ

^{๑๑} พระพุทธโฆสเถร, วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาหารจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๖๑๗-๖๑๘.

^{๑๒} อง.ฉก.อ.(ไทย) ๓/-/๑๐๗/๑๕๗., ดูเพิ่มเติมใน วิสุทธิ ๑/๑๐๒.

๑. กำหนดสี คือกำหนดว่าซากศพนี้ เป็นร่างกายของคนดำ คนขาว ผิวดำต่างพร้อย ผิวไม่เกลี้ยงเกลา

๒. กำหนดเพศ อย่างกำหนดว่า ร่างกายนี้เป็นหญิงหรือชาย พึงพิจารณาว่า นี่เป็นร่างกายของคนมีอายุน้อย มีอายุกลางคน มีอายุแก่ชรา

๓. กำหนดสัณฐาน คือกำหนดพิจารณาว่า นี่เป็นศีรษะ เป็นขา เป็นเท้า เป็นแขน เป็นมือ เป็นต้น

๔. กำหนดโดยทิศ หมายถึงสองทิศคือ ด้านศีรษะ หรือด้านปลายเท้าของซากศพ

๕. กำหนดที่ตั้ง การจดจำว่าซากศพนี้ ศีรษะวางอยู่ตรงนี้ มือเท้าวางอยู่ตรงนี้ ตัวเราเองยืนอยู่ตรงนี้

๖. กำหนดพิจารณา โดยกำหนดรู้ หมายถึงกำหนดรู้ว่า ว่าร่างกายคนแลสัตว์ ไม่มีอะไรสวยงาม มีกลิ่นเหม็นฟุ้ง มีน้ำเลือด น้ำหนองเต็มร่างกาย หนึ่งกำพร้าที่ห่อหุ้มปกปิดอวัยวะภายใน ทำให้มองไม่เห็นสิ่งโสโครก กลายเป็นซากศพที่ขึ้นอืดพอง น้ำเหลืองไหล มีกลิ่นเหม็นตลบไปทั่วบริเวณ พิจารณาเห็นแล้วก็ให้น้อมนึกถึงร่างกายของตนหรือบุคคลที่เรารัก เอาความจริงของซากศพเข้าไปเปรียบเทียบกับ ศพนี้น่าเกลียดน่าชังเพียงไร คนรักที่เรารักก็มีสภาพอย่างนั้น เกิดความเบื่อหน่าย ในร่างกายของตน และร่างกายของผู้อื่น เห็นเป็นอนัตตา มีอารมณ์ตรงต่อความปล่อยวาง ไม่ถือมั่นใด ๆ

๔.๑.๕ ปฏิบัติโดยวิธีพิจารณาสักว่าเป็นธาตุ

ในหมวดสมถกรรมฐานว่าด้วยอาหาเรปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุวัญฐาน^{๑๓} เป็นกระบวนการความดำริวางเฉย ไม่ปรุงแต่ง ไม่ยินดียินร้ายต่อวัตถุภายนอก มองทุกสรรพสิ่งมีฐานเท่าเทียมกันหมด คือเป็นกลุ่มก้อนธาตุเท่านั้น เป็นกระบวนการป้องกันค้นหาความทะยานอยาก ป้องกันแนวคิดปรุงแต่งดังจะเห็นได้จากบทสวดพิจารณาธาตุปฏิกูลปัจจุเวกขณะปาฐะ ที่พระสงฆ์หรือผู้ปฏิบัติธรรม พิจารณาก่อนการใช้สอย ปัจจัย ๔ กล่าวไว้ ดังนี้

ยถาปัจจะยัง ปะวัตตะมานัง ธาตุมัตตะเมเวตัง สิ่งเหล่านี้ เป็นสักว่าธาตุ ตามธรรมชาติเท่านั้น กำลังเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยอยู่เนื่องนิตย์

ยะทิทัง จิจะรัง (ปิณฑปาโต,เสนาสะนัง,คิลานะเภสัชชะ) ตะทุปะภุญชะโก จะบุคคลโล

^{๑๓} พระพุทธโฆสเถร, วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๖๐๗-๖๑๖.

สิ่งเหล่านี้ คือ จีวร (บิณฑบาต, เสนาสนะ, คิลานะเภสัชชะ) และบุคคลผู้ใช้สอยจีวร, บิณฑบาต, เสนาสนะ, คิลานะเภสัชชะ) นั้น

ธาตุมัตตะโก เป็นสักว่าธาตุตามธรรมชาติเท่านั้น

นิสสัตโต มิได้เป็นสัตวะอันยั่งยืน

นิชชีโว มิได้เป็นชีวะอันเป็นบุรุษบุคคล

สุญญโว ว่างเปล่าจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน

สัพพานิ ปะนะ อิมานิ จีวรานิ (บิณฑบาโต, เสนาสนะ, คิลานะปัจฉายะเภสัชชะ, อะชิคุจจะนิยานิ)

ก็จีวร (บิณฑบาต, เสนาสนะ, เภสัชชะ) ทั้งหมดนี้ มิได้เป็นของน่าเกลียดมาแต่เดิม

อิมัง ปุติกายัง ปัตตวา ครั้นมาถูกเข้ากับกายอันเน่าเปื่อยอยู่เป็นนิจนี้แล้ว

อติวิยะ อชิคุจจะนิยา นิชายันติ ย่อมกลายเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่งไปด้วยกัน^{๑๔}

ข้อความดังกล่าวข้างบนนี้ เป็นการสาธยายด้วยโวหาร พิจารณาธาตุขณะใช้สอยในชีวิตประจำวัน คือ จีวรเครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ซึ่งมีเนื้อหาของธาตุที่เป็นไปตามเงื่อนไขของเหตุปัจจัย แสดงถึงทุกสรรพสิ่งย่อมเป็นเช่นนั้นเองตามเหตุตามปัจจัย ถ้าโยคีบุคคลเข้าใจสภาพความเป็นเช่นนั้นของทุกสรรพสิ่ง ก็จะไม่ทุกข์ระทมเพราะเรื่องนี้เป็นเหตุต้องพยายามทำความเข้าใจในเรื่องนี้ให้มาก โดยวิธีหมั่นสวดสาธยายอยู่เนืองๆ จะค่อยๆ คลายความยึดติด ดังที่พระบรมศาสดาตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุควรพิจารณา ธาตุ ให้กระจ่างชัดว่า ก็ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ภายใน (กายเรา) ก็มี ภายนอกตัวเรา ก็มี ก็ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ทั้งหลายเป็นภายใน เป็นภายนอกนี้แล เป็นสักว่าธาตุตามธรรมชาติเท่านั้น ภิกษุพึงเห็นธาตุนี้ตามเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่เรา เราไม่ใช่มัน นั่นไม่เป็นตัวตนเรา เราไม่เป็นตัวตนมัน ครั้นเห็นอย่างนี้แล้วจิตจะคลายความยึดติด เมื่อคลายความยึดติด จิตจะปล่อยวาง เมื่อจิตปล่อยวาง จิตจะว่าง ว่างจากสิ่งที่เคยยึดติดว่าเราเป็นมัน เราเป็นนี้ นั่น และคือ นิพพานปรมัญญะ ว่างอย่างนี้นั้นแหละคือ นิพพาน

เปรียบเสมือนไฟที่เกิดขึ้นได้เพราะมีไม้สองท่อนเสียดสีกันมีอากาศประสมอยู่ไฟจึงเกิดขึ้นได้ ไฟที่เกิดขึ้นแต่ไม้สองท่อนเสียดสีกันมีอากาศประสมด้วย ย่อมดับย่อมสงบได้ เมื่อไม้สองท่อนนั้นแยกออกจากกันไปเสียคนละทาง^{๑๕}

^{๑๔} พุทธศาสนิกชน, คู่มือพุทธบริษัท ฉบับสวนโมกขพลาราม, พิมพ์ครั้งที่ ๘๕, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๖), หน้า

^{๑๕} ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๒/๑๑๘.

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนในโลกนี้ ผู้มิได้พบสัตบุรุษ มิได้สดับธรรมของสัตบุรุษ มิได้รับคำแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมรู้ย่อมเข้าใจใน ย่อมสำคัญมั่นหมายใน ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมว่าเป็นเรา เป็นตัวตนของเรา ชื่อนั้นเพราะอะไร เรากล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้ในธาตุ^{๑๖}ทั้งปวง

ทั้งหมดนี้เป็นการกำหนดวางใจรู้สรรพสิ่งทั้งปวงว่า เป็นเพียงสักว่าธาตุตามธรรมชาติเท่านั้น ธาตุเท่านั้นดำรงอยู่ ธาตุเท่านั้นที่เปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป ไม่มีตัวมีตน เราเขาอะไรที่ไหน มันเป็น ตถตา ความเป็นเช่นนั้นเองของธาตุทั้งปวง

๔.๑.๖ ปฏิบัติโดยวิธีพิจารณาธาตุเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์

พระบรมศาสดาสั่งสอนให้พิจารณาใคร่ครวญธาตุในร่างกายที่ประกอบกันเข้าเป็นรูปเป็นร่างเปรียบ อุปมาเหมือนหม้อที่ช่างปั้นหม้อปั้นเป็นรูปนั้นรูปนี้ขึ้นมานำไปใช้ประโยชน์ได้อเนกประการ หม้อถูกปั้นด้วยดินเหนียวที่ช่างปั้นหม้อคัดสรรมาดีแล้ว เมื่อนำมาประกอบเป็นหม้อต้องนวดต้องตีต้องประดับประคองคอยตกแต่ง ปั้นให้เป็นรูปเป็นแบบ เป็นทรงนั้นทรงนี้ขึ้นมาเสร็จแล้วช่างต้องเอาเข้าเตาอบเตาเผาต้องคอยเติมเชื้อเพลิงให้พอดีเนื้อดินจึงจะสุกปลั่งสีสังดงาม พระบรมศาสดาสั่งสอนให้พิจารณาร่างกายของสรรพสัตว์ทั้งหลายที่ประกอบกันขึ้นมาจากมหาภูตรูป คือธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมนี้เป็นส่วนรูปธาตุจัดเป็นส่วนรูปธรรม^{๑๗} ประกอบกันขึ้นเป็นโครงร่างเป็นรูปเป็นแบบเป็นสัณฐานทรวดทรงของสัตว์นานาชนิดในโลก ร่างกายนี้มีหม้อดินเป็นคู่เปรียบ กายเปรียบเหมือนหม้อต้องใช้อย่างระมัดระวังต้องใช้ให้เกิดประโยชน์ ร่างกายกับหม้อดินมีความเหมือนกัน คือแตกหักเสื่อมสลายไปตามกาล เหมือนกัน ดังนั้นก่อนที่ร่างกายจะแตกหักหม้อดินจะแตกทำลาย โยคีบุคคลควรที่จะต้องหมั่นพิจารณาใคร่ครวญธาตุอันเป็นองค์ประกอบของร่างกายนี้ให้มาก ด้วยวิธีใช้สติปัญญาพิจารณาตรองให้เห็นตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า สิ่งปรุงแต่งทั้งปวงเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ หรือลักษณะสามประการดังต่อไปนี้

๑. สิ่งปรุงแต่ง (สังขาร) ทั้งปวงแปรปรวนเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่เที่ยงอนิจจัง
๒. สิ่งปรุงแต่ง (สังขาร) ทั้งปวงไม่คงที่ ไม่คงทนอยู่ในสภาพได้นาน เป็นทุกข์ ทุกข์

^{๑๖} ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๒/๓.

^{๑๗} ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๒๔๔/๒๖๑.

๓. ธรรมชาติ สภาพที่ทรงไว้ ซึ่งสิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นสังขารและมีสังขารทั้งหมดทั้งสิ้น ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน (ที่จะยึดถือเอาเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ได้อย่างใจหวังว่าจงเป็นอย่างนี้ อย่างเป็น อย่างนั้นเลย) ไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจ หรืออิทธิพลของสิ่งใดๆ เป็นอยู่เองอย่างนั้น ของกฎธรรมชาติ ชนิดนี้เรียกเป็นภาษาบาลีว่า “อนัตตา”

ฉัมนิยามส่วนนี้เป็นกฎของธรรมชาติ ในทุกสรรพสิ่งทั้งปวง อุปมาเหมือนรัตนชาติมี สามสีอยู่ในก้อนเดียวกัน ในลักษณะที่เป็นรูปสามเหลี่ยม สามด้าน แต่อยู่ในเนื้อหาเดียวกัน ใน ครรลองของมิติที่มองเห็นด้วยสายตา พลิกดูเหลี่ยมหนึ่งจะเห็นเป็นเป็น อนิจจัง อีกเหลี่ยมจะเห็น เป็น เป็น ทุกข์ พลิกอีกเหลี่ยมหนึ่งจะเห็นเป็น อนัตตา ธรรมสามส่วนนี้จะตกอยู่ในเนื้อหาเดียวกันไม่ อาจแยกจากกันได้อันลักษณะสามประการนั้น ภิกษุผู้ใคร่ครวญพิจารณาเห็นเป็นความไม่เที่ยงใน ทุกสรรพสิ่ง ก็เท่ากับเห็นความเป็นทุกข์ และเห็นความเป็นอนัตตาไปพร้อมกัน ในทุกสรรพสิ่ง นั้นเองกฎของไตรลักษณ์ถูกเปิดเผยขึ้นในฉัมนิยามสูตร พระบรมศาสดาตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ใจความว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย^{๑๘} จะบังเกิดขึ้นก็ตาม จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมชาตินั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว คือความตั้งอยู่แห่งธรรมตา คือความเป็นกฎตายตัวแห่ง ธรรมตา ฯลฯ

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตินั้น ครั้นรู้พร้อมเฉพาะ แล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก แจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหยายของที่คว่ำ

ว่า สังขารทั้งหลาย ทั้งปวง ไม่เที่ยง ดังนี้

ว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์ ดังนี้

ว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา ดังนี้

ในฉัมนิยามปะหังสะนะสะมาหะปะมาทิวะจะนะปาฐะ พระบรมศาสดาตรัสกับภิกษุทั้งหลายใจความไพเราะมากดังนี้^{๑๙} ภิกษุทั้งหลาย ธรรม เป็น ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว อย่างนี้ เป็น ธรรมอันทำให้เป็นดุจของคว่ำ ที่หยายแล้ว เป็นธรรมอันทำให้เป็นดุจของปิด ที่เปิดแล้ว เป็นธรรม อันเรตถาคตประกาศก้องแล้ว เป็นธรรมมีส่วนชีวิธ อันเรตถาคตเตือนออกหมดสิ้นแล้ว

^{๑๘} องค์กร. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๑๙} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๔/๖๖.

ภิกษุทั้งหลายเมื่อธรรมนี้ เป็นธรรมอันเรากล่าวดีแล้วดังนี้ ก็ย่อมเป็นการสมควรแล้ว นั้นเทียว ที่กุลบุตรผู้บวชแล้วด้วยสัทธา จะพึงปรารภการกระทำความเพียร ด้วยการอธิฐานจิตว่า แม้ หนึ่ง เอ็น กระดุก เท่านั้นจักเหลืออยู่ เนื้อและเลือดในสรีระนี้จะเหือดแห้งไป ก็ตามที่ ประโยชน์ใด อันบุคคลจะพึงลู่ถึงได้ด้วยกำลัง ด้วยความเพียรความบากบั่น ของบุรุษ ถ้ายังไม่บรรลุ ประโยชน์นั้นแล้ว จะหยุดความเพียรของบุรุษเสีย เป็นไม่มี ในที่แห่งเดียวกันนี้ พระบรมศาสดา ตรัสสืบต่อไปใจความว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลมองเห็นอยู่ ซึ่งประโยชน์แห่งตนก็ตาม ก็สมควรแล้วนั้นเทียว เพื่อยังประโยชน์แห่งตนให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลมองเห็นอยู่ซึ่ง ประโยชน์แห่งชนเหล่าอื่นก็ตาม ก็สมควรแล้วนั้นเทียว เพื่อยังประโยชน์แห่งชนเหล่าอื่นให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาท ก็หรือว่า เมื่อบุคคลมองเห็นอยู่ ซึ่งประโยชน์ของทั้งสองฝ่าย ก็สมควรแล้ว นั้นเทียว เพื่อยังประโยชน์ของทั้งสองฝ่ายให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท ดังนี้

การพิจารณามองธาตุที่ต้องเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ เป็นการมองตามสภาพความเป็นจริงของทุกสรรพสิ่งที่ต้องเป็นเช่นนั้น เป็นการปรับทัศนคติของตนให้ตรงกับความเป็นจริง เป็นการ ป้องกันความหลงผิด ธาตุทั้งปวงถูกกำหนดให้เป็นเครื่องมือในการก้าวดำเนินไปสู่จุดหมาย ปลายทาง ตามลำดับขั้น อุปมาเหมือนขั้นบันได ความรู้ความเข้าใจเรื่องธาตุทั้งปวงเป็นบันไดขั้น แรกในการก้าวเดิน ความรู้เรื่องธาตุมาจากอะไรเป็นบันไดขั้นที่สอง ความรอบรู้เรื่องธาตุเพื่อ ประโยชน์อะไรเป็นบันไดขั้นที่สาม ความรอบรู้เรื่องจะเอาชนะธาตุได้โดยวิธีใดเป็นบันไดขั้นที่สี่ กฎของไตรลักษณ์ มีกระบวนการเป็นไปโดยลำดับ แบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มแรก

๑. อนิจจตา ความรู้เห็นโดยประจักษ์ชัดว่าสิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง
๒. ทุกขตา ความรู้เห็นโดยประจักษ์ชัดว่าสิ่งทั้งปวงเป็นทุกข์ทนยาก
๓. อนัตตตา ความรอบรู้ความเข้าใจชัดเจนว่า ธรรมธาตุทั้งปวง เป็นเช่นนั้นเองไม่มีใคร เป็นเจ้าของ ใครบังคับบัญชาไม่ได้ไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของอะไร

กลุ่มที่สอง เป็นกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ได้แก่

๑. ธัมมจิตตา ความรู้ว่าธรรมชาติทั้งปวงตั้งอยู่ตามธรรมดาอย่างนั้น
๒. ธัมมนิยามตา รู้ความเป็นกฎตายตัวตามธรรมดาของธรรมชาตินั้น
๓. อิทัปปัจจยตา รู้กระบวนการทำงานของธรรมชาตินั้นๆ เพราะมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้ จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป

กลุ่มที่สาม เป็นกลุ่มสติปัญญาของมนุษย์ที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับธรรมชาติเหล่านั้นได้แก่

๑. ตถตา หมายถึง รู้ความเป็นเช่นนั้นเองของธาตุทั้งปวง

๒. สุธัญญา หมายถึง รู้ธรรมชาติทั้งปวงเหล่านั้นว่างจากการสมมุติบัญญัติใด ๆ โดยประการทั้งปวง

๓. อตัมมยตา หมายถึง สติปัญญาของมนุษย์ที่ได้รับการอบรมบ่มเพาะเคาะสนิมจนแหลมคมเฉียบขาดสามารถทะลุทะลวงสิ่งห่อหุ้มจิตมาแต่เดิมให้ขาดสะบั้นลง ณ บัดนั้น นี่เป็นปัญญาอันสุดท้ายที่ต้องใช้ จนรู้ว่า อายตนะภายใน กับอายตนะภายนอก ที่สัมผัสกันแล้วไม่สามารถปรุงแต่ง ด้วยอวิชชา อวิชชาเข้าไม่จุ เพราะมีสติเข้ากำกับ ซึ่งเป็นเรื่องของวิชชา เป็นสติปัญญาเป็นสัมมาทิฐิ ดำเนินไปตามทางของสติปัญญาให้เห็นสิ่งทั้งปวงตามเป็นจริงด้วย สติปัญญาอันชอบอย่างไร นี่เป็นธรรมะ ๙ ตา ซึ่งอยู่ในหมวด ไตรลักษณ์ จัดได้เป็น ๓ หมวด หมวดละ ๓ รวมเป็น ๙ ได้แก่ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตาธัมมจิตตา ธัมมนิยามตา อิทัปปัจจยตา-ตถตา สุธัญญา และ อตัมมยตา กฎของไตรลักษณ์นั้นโยคีบุคคลที่เข้าถึงย่อมพ้นทุกข์ได้ทีนี้ และเดี๋ยวนี้

๔.๑.๗ ปฏิบัติโดยวิธีพิจารณาธาตุเป็นที่ตั้งแห่งโรค

การพิจารณาธาตุในฐานะเป็นที่ตั้งแห่งโรค คำว่าที่ตั้งแห่งโรค หมายถึงธาตุเป็นต้นเหตุให้เจ็บไข้ได้ป่วยซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงตัวของธาตุทั้ง ๔ เพื่อความสมดุล ถ้าธาตุไม่สมดุลหรือหนักแน่นมากไปในทางธาตุใดธาตุหนึ่ง ก็เกิดความไม่สมดุลของธาตุใดธาตุหนึ่ง สภาพความแปรปรวนหรือความไม่สมดุลนั้น คือการเจ็บป่วยหรือไม่สบาย พระบรมศาสดาตรัสถึงธาตุในฐานะที่เป็นอวัยวะภายในร่างกายเป็นสาเหตุที่มาของของโรคภัย กล่าวคือความปรากฏแห่ง ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ เป็นที่ตั้งแห่งโรค เป็นความปรากฏออกแห่งขราและมรณะ^{๒๐} เพราะธาตุทั้ง ๔ แปรปรวน ความแปรปรวนมีส่วนของธาตุที่ไม่สมดุล อวัยวะร่างกายของตนจึงเจ็บป่วย มีธาตุอยู่อวัยวะใดที่นั่นก็มีโรค ดังที่พระบรมศาสดาตรัสว่า จักขุประสาทเป็นมูลแห่งโรคตา โสตประสาทเป็นมูลแห่งโรคหู ฆานประสาทเป็นมูลแห่งโรคหัดคัดจมูก จิวหาประสาทเป็นมูลแห่งโรค จิวหาช่องปาก กายประสาทเป็นมูลแห่งโรคกาย มโนประสาทเป็นมูลแห่งโรคทุกข์ทางใจ^{๒๑}

ลักษณะความแปรปรวนเป็นบทบาทการแสดงหน้าที่ของธาตุ เช่นหนาวหรือร้อนมากเกินไปก็ทำให้เจ็บป่วยได้ บริโภคหวานเค็มเผ็ดร้อนเกินไปก็ป่วยได้ ยิ่งถ้าขาดธาตุหนึ่งธาตุใด เช่นขาดวาโยธาตุธาตุลม ธาตุไฟก็ดับ ธาตุไฟเผาผลาญ ธาตุน้ำก็ล้นร่างกายพองบวมปริแตก ธาตุจึง

^{๒๐} ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒๐/๒๑๑.

^{๒๑} ชุ.จุ.(ไทย) ๓๐/๑๒/๘๕.

เป็นต้นเหตุแรกแรกของโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ ดังนั้นพระบรมศาสดาจึงตรัสว่า ความดับความระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ นี่เป็นความดับแห่งทุกข์ ความระงับแห่งโรค เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งขราและมรณะ^{๒๒} การพิจารณาธาตุว่าเป็นที่มาของโรคภัยไข้เจ็บเช่นนี้ ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย ไม่ปรารถนาที่จะเจ็บไข้ หรืออย่างน้อยก็เป็นการเตรียมใจเผชิญกับการเจ็บป่วยทำให้ปล่อยวางได้ง่าย ไม่ตีโพยตีพายคร่ำครวญเกินเหตุ

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า พุทธศาสนามีกระบวนการพิจารณาธาตุที่หลากหลาย ก็เพื่อเป็นทางเลือกให้เหมาะกับจริตของแต่ละบุคคล เพราะบุคคลย่อมแตกต่างกันไป ตามธาตุ ตามจริต อุปมาเหมือนดังดอกบัว สีเหล่า การที่มีสติปัญญาพื้นฐานความเชื่อที่แตกต่างกัน ซึ่งเป็นความจริงของมวลมนุษย์ ที่บางพวกมีธุลีในดวงตาน้อย มีธุลีในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า อินทรีย์อ่อนสอนให้รู้ได้ยาก สอนให้รู้ได้ง่าย แต่จะอย่างไรก็ดี แม้มีวิธีการพิจารณาธาตุหลายแนวทางแต่วิธีการทั้งหมด เป็นทางสายกลาง ที่มีขั้นตอนสุดท้ายเหมือนกัน ซึ่งก็คือ การพิจารณาไตร่ตรองแล้วน้อมนำเข้ามาสู่ตัว เปรียบเทียบ นั่นก็คือหลักโยนิโสมนสิการ^{๒๓} ซึ่งมีนัยโดยสรุป คือวิธีคิดแบบวิจัย ทบทวนกลั่นกรอง คิดเป็นระบบมีระเบียบ คิดอย่างมีเป้าหมาย คือมีเหตุมีผล รู้จักเชื่อมโยงจากเหตุสู่ผล จากผลสู่เหตุ คิดเป็นกุศล เพื่อค้นหาแก่นสารสาระ สุดท้ายเมื่อได้รับข้อมูลแล้วรู้จักกรองเอาส่วนที่เป็นประโยชน์และเหมาะสมกับตนเอง^{๒๔} การพิจารณาร่างกายในฐานะที่เป็นธาตุทั้ง ๔ นี้ จึงเป็นการพิจารณาเพื่อย้อนผลความรู้ที่นำมาสู่ตัวของเรา ธาตุที่พิจารณาแล้วเป็นอย่างไร แม้ตัวเราก็กมีสภาพเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน กระบวนการพิจารณาธาตุในพระพุทธานุศาสน์จึงเป็นเสมือนฉาบทนลงครที่ย้อนสะท้อนกลับ เพื่อขัดเกลาจิตใจให้เข้าถึงความจริง และเป็นจิตที่บริสุทธิ์คลายความหลงผิดว่าร่างกาย เป็นอัตตาตัวตนของตน พันธะอิสระเสรี ย่อมเป็นจิตสดชื่นแจ่มใส สว่างไสวโชติช่วงชัชวาลอยู่เป็นนิรันดร์กาล ถึงความเป็น “อมตะ” คือความไม่รู้จักตาย ซึ่งก็คือ นิพพานบรมสุข นิพพานเป็นบรมสุข อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

๔.๒ การพิจารณาหลักธรรมของธาตุที่มาในพระสูตรต้นตปิฎก

^{๒๒} ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒๐/๒๑๒.

^{๒๓} โยนิโสมนสิการ เป็นหนึ่งในปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ กล่าวคือปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ มี ๒ ประการ คือ ปรโตโฆสะ(การได้ฟังธรรมจากสัตตบุรุษ) และ โยนิโสมนสิการ (การพิจารณาโดยแยบคาย) อ้างใน ม.มู.(ไทย) ๑๒/๔๕๒/๔๙๑

^{๒๔} พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ขอบฟ้าแห่งความรู้, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิกจำกัด ๒๕๔๐), หน้า ๕๓-๕๔.

หลักธรรมของธาตุที่ว่าด้วยกำลังของพระตถาคต ๑๐ ประการ ได้กล่าวถึงหลักธรรมของธาตุ โดยมีเนื้อหาหลักธรรมดังต่อไปนี้

ตถาคตรู้ชัดโลกที่มีธาตุนานาชนิด นานาธาตุญาณ สัตว์โลกมีความต่างกันแห่งธาตุนานาธาตุมิถุนาณ เพราะความต่างกันแห่งธาตุ สัตว์โลกจึงมีจิตนิสัยที่แตกต่างกัน หมูสัตว์จึงคบค้าสมาคมกันตามธาตุ ธาตุที่ตรงกับจิตนิสัยแห่งตน ตามความเป็นจริง ตถาคตรู้ชัดโลกมีธาตุต่างกันสัตว์โลก มีธาตุที่ต่างกันตามความเป็นจริง นี่เป็นกำลังของตถาคตประการหนึ่ง ตถาคตอาศัยแล้วปฏิญาณตนในฐานะที่อาจ บันลือสีหนาทประกาศพรหมจักรในบริษัท^{๒๕}

หลักธรรมของธาตุที่ว่าด้วย มหาภูตรูป ๔ มีเนื้อหาหลักธรรมดังต่อไปนี้

๑. ปฐวีธาตุ(ธาตุดิน) เป็นอย่างไร คือ ปฐวีธาตุเป็นภายในก็มี ปฐวีธาตุที่เป็นภายนอกก็มี ปฐวีธาตุภายใน คือ อุปาตินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแน่นแข็ง เป็นของหยาบ ปรากฏออกเห็นได้ง่ายใน ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต เนื้อหัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า หรืออุปาตินนกรูปภายในอื่นใด ที่มีลักษณะเฉพาะตน ที่มีความแน่นแข็ง เป็นของหยาบ นี้เรียกว่า ปฐวีธาตุที่เป็นไปในภายใน

ปฐวีธาตุภายใน-ปฐวีธาตุภายนอก โยคีผู้ปฏิบัติ พึงเห็นปฐวีธาตุเหล่านั้นตามสภาวะธรรมความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า “นั่นไม่ใช่เรา” “เราไม่เป็นนั่น” “นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา” “เราไม่ใช่เป็นอัตตานั่น” บัณฑิตครั้งเห็นปฐวีธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในปฐวีธาตุ ย่อมทำจิตให้คลายความกำหนัดจากปฐวีธาตุได้^{๒๖}

๒. อาโปธาตุ(ธาตุน้ำ) เป็นอย่างไร คือ อาโปธาตุที่เป็นภายในก็มี อาโปธาตุที่เป็นภายนอกก็มี อาโปธาตุภายใน คือ อุปาตินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ปรากฏออกเห็นได้ง่ายใน ดี เสลด หนอง โลหิต เหงื่อ มันทัน น้ำตา น้ำลาย น้ำมูก เพลวมน ไขข้อ น้ำมูตร หรืออุปาตินนกรูปที่เป็นภายในอื่นใด มีลักษณะเฉพาะตน เป็นธรรมชาติที่มีความเอิบอาบเกาะกุมเชื่อมประสาน เรียกว่าอาโปธาตุที่เป็นไปในภายใน

อาโปธาตุภายในและอาโปธาตุภายนอก โยคีผู้ปฏิบัติพึงเห็นอาโปธาตุตามสภาวะธรรมความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า “นั่นไม่ใช่เรา” “เราไม่เป็นนั่น” “นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา” “เราไม่ใช่

^{๒๕} ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๕.

^{๒๖} ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐-๓๓๑.

ตัวตนนั้น” ครั้นเห็นอาโปธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในอาโปธาตุ และทำจิตให้คลายความกำหนัดจากอาโปธาตุได้^{๒๗}

๓. เตโชธาตุ(ธาตุไฟ) เป็นอย่างไร คือ เตโชธาตุภายในก็มี เตโชธาตุภายนอกก็มี เตโชธาตุภายใน คือ อุปาตินนกรูปภายใน ที่มีลักษณะเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อนปรากฏออกให้เห็นได้ง่าย ในธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายทรุดโทรม ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำให้ร่างกายเราร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องช่วยเผาอาหารให้ย่อยได้ง่าย หรืออุปาตินนกรูปภายในอื่นใด ที่มีลักษณะเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อน เรียกว่าเตโชธาตุภายใน

เตโชธาตุภายในและเตโชธาตุภายนอก โยคีผู้ปฏิบัติพึงเห็นเตโชธาตุนั้นตามสภาวะธรรมชาติความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า นั่นไม่ใช่ของเราเราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา โยคีผู้ปฏิบัติครั้งเห็นเตโชธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในเตโชธาตุ และทำจิตให้คลายกำหนัดจากเตโชธาตุ^{๒๘}

๔. วาโยธาตุ(ธาตุลม) เป็นอย่างไร คือ วาโยธาตุภายในก็มี วาโยธาตุภายนอกก็มี วาโยธาตุภายใน คือ อุปาตินนกรูปภายใน ที่มีลักษณะเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมาได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า-ออก หรืออุปาตินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นลักษณะเฉพาะตน เป็นธรรมชาติที่พัดไปมา มีความพัดไปมา เรียกว่า วาโยธาตุภายใน

วาโยธาตุภายในและวาโยธาตุภายนอก โยคีผู้ปฏิบัติพึงเห็นวาโยธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า นั่นไม่ใช่ของเราเราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา โยคีผู้ปฏิบัติครั้งเห็นวาโยธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในวาโยธาตุและทำจิตให้คลายกำหนัดจากวาโยธาตุ^{๒๙}

หลักธรรมของธาตุที่ว่าด้วยผู้ฉลาดในธาตุ (ธาตุ๑๘) โดยมีเนื้อหาหลักธรรมดังต่อไปนี้ พระอานนท์เถระทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญด้วยเหตุมีประมาณเท่าไร จึงควรเรียกว่า ภิกษุผู้ฉลาดในธาตุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ ธาตุ ๑๘ ประการ คือ

๑. จักขุธาตุ (ธาตุ คือ จักขุประสาท)

^{๒๗} ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๕/๑๒๗.

^{๒๘} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๕๑/๔๐๖.

^{๒๙} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๕๒/๔๐๗

๒. รูปธาตุ (ธาตุ คือ รูปารมณ)
๓. จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ จักขุวิญญาณ)
๔. โสตรธาตุ (ธาตุ คือ โสตรประสาท)
๕. สัทธาธาตุ (ธาตุ คือ สัทธารมณ)
๖. โสตวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ โสตวิญญาน)
๗. ฆานธาตุ (ธาตุ คือ ฆานประสาท)
๘. คันธธาตุ (ธาตุ คือ คันธารมณ)
๙. ฆานวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ ฆานวิญญาน)
๑๐. ชิวหาธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาประสาท)
๑๑. รสชาติ (ธาตุ คือ รสารมณ)
๑๒. ชิวหาวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาวิญญาน)
๑๓. กายธาตุ (ธาตุ คือ กายประสาท)
๑๔. โผฏฐัพพธาตุ (ธาตุ คือ โผฏฐัพพารมณ)
๑๕. กายวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ กายวิญญาน)
๑๖. มโนธาตุ (ธาตุ คือ มโน)
๑๗. ธัมมธาตุ (ธาตุ คือ ธรรมารมณ)
๑๘. มโนวิญญาน (ธาตุ คือ มโนวิญญาน)

อานนท เพราะเหตุที่ภิกษุรู้เห็นธาตุ ๑๘ ประการนี้แลจึงควรเรียกว่า ภิกษุผู้ฉลาดในธาตุ^{๓๐}

๔.๓ พิจารณาหลักธรรมของธาตุที่มาในพระอภิธรรมปิฎก

ในหมวดของธาตุทุกะได้มีการแจกแจงธาตุ ๑๘ ไว้ดังนี้คือ

จักขุธาตุเป็นไฉน จักขุใดเป็นปสาทรูป อาคัมมहाภูตรูป ๔ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ นี้ชื่อว่า เรือนว่างบ้าง นี้เรียกว่า จักขุธาตุ

รูปธาตุเป็นไฉน รูปใดเป็นสีต่าง ๆ อาคัมมहाภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ นี้ชื่อว่ารูปธาตุบ้าง นี้เรียกว่า รูปธาตุ

^{๓๐} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑-๑๖๒.

จักขุวิญญาณธาตุเป็นไฉน จิต มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ จักขุวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน อาศัยจักขุและรูปเกิดขึ้น นี้เรียกว่า จักขุ วิญญาณธาตุ

โสตราธาตุเป็นไฉน โสไตรใดเป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ นี้ชื่อว่าเรือนว่างบ้าง นี้เรียกว่า โสตราธาตุ^{๓๑}

สัทธาธาตุเป็นไฉน สัทธาใดอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ฯลฯ นี้ชื่อว่าสัทธาธาตุบ้าง นี้เรียกว่า สัทธาธาตุ

โสตวิญญาณธาตุเป็นไฉน จิต มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ โสตวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน อาศัยโสตะ (หู) และเสียงเกิดขึ้นนี้ เรียกว่า โสต วิญญาณธาตุ

ฆานธาตุเป็นไฉน ฆานใดเป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้ชื่อว่าเรือนว่างบ้างนี้ เรียกว่า ฆานธาตุ

คันธธาตุเป็นไฉน คันธใดอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ฯลฯ นี้ชื่อว่าคันธธาตุบ้าง นี้เรียกว่า คันธธาตุ

ฆานวิญญาณธาตุเป็นไฉน จิต มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ ฆานวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน อาศัยฆานและกลิ่นเกิดขึ้น นี้เรียกว่าฆาน วิญญาณธาตุ

ชีวหาธาตุเป็นไฉน ชิวหาใดเป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้ชื่อว่าเรือนว่างบ้าง นี้เรียกว่า ชิวหาธาตุ

รสธาตุเป็นไฉน รสใดอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ฯลฯ นี้ชื่อว่า รสธาตุบ้าง นี้เรียกว่า รสธาตุ^{๓๒}

ชีวหาวิญญาณธาตุเป็นไฉน จิต มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ ชิวหาวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน อาศัยชีวหาและรสเกิดขึ้น นี้เรียกว่าชีวหา วิญญาณธาตุ

กายธาตุเป็นไฉน กายใดเป็นปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้ชื่อว่าเรือนว่างบ้าง นี้ เรียกว่า กายธาตุ

---

^{๓๑} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๔๓.

^{๓๒} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๔๓.

โณฏฐัพพธาตุเป็นไฉน ปฐวีธาตุ ฯลฯ นี้ชื่อว่าโณฏฐัพพธาตุบ้าง นี้เรียกว่าโณฏฐัพพธาตุ
กายวิญญูณธาตุเป็นไฉน จิต มานัส หทัย ปณฺฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญูณวิญญูณขันธ
กายวิญญูณธาตุที่เหมาะสมกัน อาศัยกายและโณฏฐัพพะเกิดขึ้น นี้เรียกว่ากาย
วิญญูณธาตุ

มโนธาตุเป็นไฉน จิต มานัส หทัย ปณฺฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญูณ วิญญูณ
ขันธ มโนธาตุที่เหมาะสมกันเกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งจักขุวิญญูณธาตุ ฯลฯ โสต
วิญญูณธาตุ ฯลฯ ฆานวิญญูณธาตุ ฯลฯ ชิวหาวิญญูณธาตุ ฯลฯ กายวิญญูณธาตุ จิต มโน
มานัส หทัย ปณฺฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญูณ วิญญูณขันธ มโนธาตุที่เหมาะสมกัน
เกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งวิญญูณธาตุหรือการพิจารณาอารมณ์ครั้งแรกในสภาวะธรรมทั้ง
ปวง จิต มโน มานัส ปณฺฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญูณ วิญญูณขันธ มโนธาตุที่เหมาะสม
กันเกิดขึ้นนี้เรียกว่า มโนธาตุ^{๓๓}

มโนวิญญูณธาตุเป็นไฉน มโนธาตุเกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งจักขุวิญญูณ
ธาตุ จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่เหมาะสมกัน เกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งมโน
ธาตุ มโนธาตุเกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งจักขุวิญญูณธาตุ ฯลฯ โสตวิญญูณธาตุ ฯลฯ
ฆานวิญญูณธาตุ ฯลฯ ชิวหาวิญญูณธาตุ ฯลฯ กายวิญญูณธาตุ จิต มโน มานัส ฯลฯ มโน
วิญญูณธาตุที่เหมาะสมกันเกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งมโนธาตุ จิต มโน มานัส หทัย
ปณฺฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญูณ วิญญูณขันธ มโนวิญญูณธาตุที่เหมาะสมกัน อาศัย
ภวังคจิตและธรรมารมณฺเกิดขึ้นนี้เรียกว่า มโนวิญญูณธาตุ

ธัมมธาตุเป็นไฉน เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้
ซึ่งนับเนื่องในธัมมายตนะ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง นี้เรียกว่า ธัมมธาตุ

ผู้วิจัยขอสรุปว่าหลักธรรมของธาตุที่มากในพระสูตรตันตปิฎก มีเนื้อหาหลักธรรมตั้งแต่
เล่มที่ ๙ จนถึงเล่มที่ ๓๓ แห่งพระสูตรตันตปิฎกมีเรื่องธาตุทั้งโดยตรงและโดยอ้อมหลายเล่ม แต่ใน
ที่นี้คัดเฉพาะเนื้อเรื่องที่มีใจความสำคัญและเป็นประโยชน์ต่องานการศึกษาครั้งนี้เท่านั้น ส่วน
เนื้อหาหลักธรรมของธาตุที่มากในอภิธรรมปิฎกมีการแจกแจงไว้อย่างละเอียดก็เพื่อให้เห็นเป็นเพียง
ธาตุเท่านั้นไม่ให้ไปยึดถือโดยความเป็นตัวตน บุคคล เรา เขา

๔.๔ อานิสงส์ของการศึกษาออบุฏฐิธาตุ

^{๓๓} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๔๔.

พระพุทธโฆสเถระ ได้ให้ทัศนะเรื่องอานิสงส์ของการเจริญธาตุ ๔ (จตุธาตุวักขณ) ใน คัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ย่อมหยั่งลงสู่ของเปล่า ย่อมเพิกถอนความสำคัญมั่นหมายว่าสัตว์บุคคล พระโยคีบุคคลนั้น ไม่ถึงความกำหนดแยกกายแยกแยะว่า นี่เนื้อร้ายและยักษ์ร้ายผีเสื้อน้ำเป็นต้น เพราะเป็นผู้เพิกถอนสัญญาเสียได้ จึงเป็นผู้ทนต่อภัยและสิ่งที่น่าพิงกลัว ทนต่อความยินดียินร้าย ไม่ถึงความฟุ้งซ่าน และความอึดอัดใจ ในเพราะอารมณ์ที่ปรารภณา และไม่นำปรารภณา ก็แลท่านย่อมเป็นผู้มีปัญญามาก มีพระนิพพานเป็นที่สุด มิฉะนั้นก็เป็นผู้มีสุดที่เป็นที่ไปในเบื้องหน้า

นักปราชญ์พึงสอเสพจตุธาตุวักขณที่พระโยคีผู้ประเสริฐเพียงดั่งสีหะเคยเล่นมาแล้ว อันมีอนุภาพมากอย่างนี้ เป็นนิตยเทอญ^{๓๔}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ)^{๓๕} ให้ทัศนะเรื่องอานิสงส์ของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ไว้ในหนังสือ “วิปัสสนากรรมฐาน” ว่า อานิสงส์มี ๒ อย่าง คือ อานิสงส์ในภพนี้ และ อานิสงส์ในภพหน้า

๑. อานิสงส์ในภพนี้มี ๒ อย่าง คือ อานิสงส์ที่เป็นนามอย่างหนึ่ง อานิสงส์ที่เป็นวัตถุอย่างหนึ่ง อานิสงส์ที่เป็นนาม เป็นธรรมชาติที่ไม่มีตัวตน เกิดอยู่กับใจของบุคคลผู้กระทำความดี มีการให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนาเป็นตัวอย่าง อานิสงส์อย่างนี้ เกิดตั้งแต่วินาทีแรกที่เริ่มคิดจะทำ ตลอดจนกำลังทำและหลังทำเสร็จไปแล้ว อานิสงส์ที่เป็นวัตถุ คือสิ่งของที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เพราะอาศัยการปฏิบัติ

๒. อานิสงส์ในภพหน้ามี ๒ อย่าง คือ อานิสงส์ที่เป็นนามอย่างหนึ่ง อานิสงส์ที่เป็นวัตถุอย่างหนึ่ง กล่าวคือหากว่าปัจจุบันภพถ้ายังไม่บรรลุก็จะเป็นเหตุปัจจัยในภพหน้า และท่านได้สรุปว่า ผู้ที่ได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ อย่างถูกต้องแล้วย่อมได้รับอานิสงส์มากมายเหลือล้นพันที่จะนับที่จะประมาณ แต่เมื่อจะกล่าวโดยย่อๆแล้ว ก็มีอานิสงส์คือ ๑ สติรู้ทันปัจจุบัน ๒ เห็นรูปนาม ๓ เห็นพระไตรลักษณ์ได้มรรค-ผล-นิพพาน

ดังนั้นอานิสงส์ของการศึกษาเรื่องธาตุคือทำให้รู้ว่าการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้น ก็เพื่อให้เข้าใจความเป็นสภาวะธรรมของธาตุทั้งหลายว่า เป็นเช่นนั้นเองสภาวะธรรมธาตุทั้งปวงไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น เพราะเป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นชั่วคราว ตั้งอยู่ชั่วประเดี๋ยว สลายตัวไปในที่สุด ในเสียของวินาทีนั่นเอง

^{๓๔} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมหาราช (อาจ อาสภมหาเถระ) พิมพ์ครั้งที่ ๖(กรุงเทพมหานคร พิมพ์ที่โรงพิมพ์ บริษัทธนาเพส จำกัด, ๒๕๔๘ หน้า ๖๕๔

^{๓๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๗๑๐.

๔.๕ สรุปท้ายบท

เนื้อหาโดยรวมเพื่อให้เห็นความหมายของธาตุ ลักษณะพิเศษของธาตุ ประเภทของธาตุ และการกำหนดธาตุ ๑๘ ก็คือการกำหนดรูปนามนั่นเอง แต่ที่พระบรมศาสดาทรงจำแนกนามและรูปไว้ในธาตุ ๑๘ ซ้ำอีกก็เพราะสำหรับอนุเคราะห์สัตว์ผู้หลงมกมายในรูป(โดยเฉพาะ) มีอินทรีย์ไม่แก่กล้านัก ต้องอธิบายขยายความจึงจะเข้าใจเพื่อจะให้ละสมมุติทางโลก เพื่อให้พ้นความเข้าใจผิดว่ามี สัตว์ บุคคล หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัย ตรงที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมนิยามคือกำหนดแห่งธรรมตา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีลักษณะกิจอาการเป็นแบบเฉพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่าง ๆ อานิสงส์ของการกำหนดรู้เรื่องธาตุก็คงเป็นเช่นเดียวกับการเจริญสติปัฏฐาน ๔ แต่เมื่อจะกล่าวโดยย่อ ๆ แล้ว ก็มีอานิสงส์ คือ ๑. สติรู้ทันปัจจุบัน ๒. เห็นรูปนามประจักษ์ชัด ๓. เห็นพระไตรลักษณ์ ๔. ได้มรรคผลนิพพาน